

Секція 1.
РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ ХХ-ХХІ ст. ТА
ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

УДК 94(477) «1917/1920»

ОДЕСА В ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЕПОХИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917-1920 рр.

В. А. Савченко,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
українознавства ОДУВС

Соборність України це не тільки єдність Сходу та Заходу, це ще й визнання Півднем України своєю причетності до нової держави, підтримка промисловим та гоноровим Півднем об'єднуючої української ідеї. У 1917 р. Українська Народна Республіка змогла постати завдяки тому, що значна частина мешканців Півдня (Херсонської, Катеринославської губерній, Північної Таврії) підтримали цей державний проект. Боротьба за Південь стала одним із головних стратегічних напрямів державних формувань як УНР (доби Центральної Ради та Директорії), так і гетьманату П. Скоропадського.

Із великими проблемами зіткнулася нова українська влада саме в Одесі, яка могла стати для УНР вікном у великий світ. Адже зі Сходу та Півночі тиснула Радянська Росія, а з Заходу Німеччина й Австро-Угорщина які формально (до січня 1918 р.) перебували в стані війни з УНР. Треба пам'ятати, що Злука Центральної України та багатонаціональної Одеси сталася ще у листопаді 1917 р. Вхідження Одеси до складу Української Народної Республіки стало перемогою української революції. На думку Президента України Петра Порошенка, «Акт Злуки – це найвища точка української революції і визвольних змагань початку двадцятого століття» [1].

«Національна єдність – обов'язкова передумова успішного спротиву зовнішній агресії. Її брак в часи Української революції

1917-1921 років призвів до втрати державності, що в довготерміновій перспективі призвело до мільйонних втрат від Голодомору 1932-1933 років, репресій та війн», - йдеться в Інформаційних матеріалах до 100-річчя проголошення Акта Злуки, що були підготовлені Українським Інститутом національної пам'яті [2].

Довгий час радянські та російські політики та історики намагалися презентувати Одесу як суто «руський город». Але історичні події визвольних змагань кажуть, що вже сто років тому за українську Одесу було кому воювати, що значна частина одеситів складалася зі свідомих українців. На Півдні України українська революція розвивалася за власною парадигмою, яка визначалася як загальнодержавними тенденціями, так і місцевими особливостями, особливим менталітетом. Треба сказати, що імперські та російські республіканські діячі вважали Одесу «російським містом» посилаючись на доцільність її перебування «в Росии», міфи про «історичне російське заснування» міста та «російський склад населення». Коли Українська Центральна Рада почала розбудовувати Українську Народну Республіку основним критерієм для визначення меж УНР став національний склад населення. У «Декларації у справах Крайового комітету» Центральної Ради був обґрунтований етнічний критерій, за яким автономна Україна мала насамперед постати у межах 9 українських губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської. Але російський Тимчасовий уряд активно протидівав подібним планам.

4 серпня 1917 р. була ухвалена «Тимчасова Інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», яка, владою Тимчасового уряду, обмежувала територію автономної України лише п'ятьма губерніями: «Повноваження Генерального секретаріату розповсюджуються на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську». Попри переважання українського населення, ці терени для центральної російської влади лишалися «історичною Південною Росією».

За «Інструкцією» до України не переходили найбільш економічно розвинені регіони – Харківщина, Катеринославщина, Донбас; райони високотоварного сільського господарства –

Херсонщина й Таврія, великі промислові міста – Одеса, Катеринослав, Харків, Миколаїв, порти Чорного моря [3].

30 жовтня 1917 р. на VII сесії Центральної Ради її голова М. Грушевський доповів про роботу комісії по виробленню автономного статуту УНР. Комісія у складі 100 осіб представила на розгляд Центральної Ради проект української Конституції, яку ще мали затвердити Всеукраїнські Установчі збори. Терени України у проекті охоплювала більшість українських етнографічних земель, що входили до складу Російської держави. Вперше йшлося про зв'язок з західноукраїнськими землями: за сприятливих умов і на основі вільного волевиявлення вони могли прилучитися до УНР. Сесія УЦР 1 листопада 1917 р. ухвалила: «поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини».

13 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила III Універсал, яким проголосила створення УНР у складі дев'яти губерній: «Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)». У IV Універсалі територія УНР не була чітко окреслена, залишалася у межах, визначених III Універсалом.

Українська революція супроводжувалася політичною боротьбою різних прошарків суспільства за власні представництва у нових органах влади. Серед нових посад української Одеси, що з'явилися внаслідок революційних змін, були народні комісари, які очолювали райони, міста та різноманітні галузі управління. 27 жовтня 1917 р. в Одесі сформувався Обласний ревком з 25 представників української губернської ради та інших соціалістичних організацій). Адміністративна функція у місті поступово переходила до рук ревкому при Генеральному секретаріаті, Міська дума залишалася відповідальною лише за комунальне господарство. Головою Одеського ревкому було обрано українського соціал-демократа та масона В. Чехівського (він обіймав посаду політичного комісара Центральної Ради в Одесі). Того ж дня ревком отримав телеграму від керівництва Центральної Ради, у якій твердилося, що Одеса входить в межі України, тому усі місцеві структури підпорядковуються Центральній Раді.

В. Чехівський та інші українські діячі Одеси почали перехоплювати важелі політичного влади у місті. В. Чехівський обіцяв, що працюватиме в контакті з ревком Одеси голові, стане посередником між «українською та неукраїнською демократіями» та не буде проводити у місті «насильницької українізації».

28 жовтня 1917 р. з Києва до Одеси був направлений військовий комісар Центральної Ради УНР, полковник В. Поплавко. В Одесі він продовжив українізацію підрозділів Одеської військової округи (ОВО), боровся проти більшовицької загрози. Начальник II одеської школи прапорщиків, полковник М. Омелянович-Павленко змінив В. Поплавка на посту військового комісара УНР напередодні більшовицького повстання.

На початку листопада 1917 р. структури Центральної Ради сформували органи управління в Одесі. На 77 днів Одеса, перший раз стає містом Української Народної Республіки. В Одесі пройшов парад військ гарнізону на честь урочистого проголошення влади УНР. Генеральний секретаріатвідрядив до Одеси своїх емісарів Д. Антоновича та О. Золотарьова, українські організації почали рішуче ставити свої вимоги щодо управління краєм.

6 листопада 1917 р. був створений український Ревком Херсонщини (як вища влада в Херсонському краї) з 5 представників Центральної Ради та представників соціалістичних «неукраїнських» партій. Український діяч Семен Каморний, в грудні 1917 р., очолив місцеву владу як Комісаром УНР Херсонщини, Катеринославщини, Північної Таврії (підструктури Комітету для охороні революції при Центральній Раді). Створення Ревкому Херсонщини стало спробою консолідувати революційні організації різноманітної політичної спрямованості: «...для більшості українських політиків краю запропоноване співробітництво представників усіх можливих революційних інституцій видавалося цілком нормальним явищем. лояльними демократизму, унеможливлення будь-яких ексцесів» [4].

Одеська міська дума на початку листопада 1917 р. виступила із застереженнями проти негайного входження Одеси до складу Української республіки, вважаючи, що таке рішення мають приймати лише загальнонародні Установчі збори та референдум. Більшовики (як місцеві, так і російські) взагалі не визнавали

приналежність Херсонської губернії до підпорядкування Центральної Ради.

30 листопада - 1 грудня 1917 р. Одесу потряс озброєний конфлікт, більшовики намагалися захопити владу у місті та приєднати його до радянської Росії. Загони червоногвардійців зайняли вокзал та прагнули штурмом заволодіти Штабом військового округу, будинком Одеської Української Ради. Щоб припинити кровопролиття був створений Тимчасовий об'єднаний комітет Рад з трьох представників одеської Ради та трьох представників Одеської української Ради, Тимчасове Бюро з представників Румчероду, штабу Одеського округу, української Ради, була відновлена діяльність «Ради 10-ти» (від УНР там були представлені: І.Луценко, В.Поплавко, В.Чеховський, В.Голубович, В. Вербицький).

У грудні 1917 р. українська влада та громадські сили Одеси схилилися до ідеї злити всі одеські ради та міське самоврядування в одну Об'єднану Раду, вищою владою в місті повинена була стати Об'єднана Президія Рад, а виконавчою владою – Одеський комісаріат. Громадські сили Одеси підтримали проект автономії Одеси в складі УНР, проект «Конституції вільного міста Одеси». Президія Одеської Ради затвердила положення про «вільне місто Одеса у складі УНР», уряд УНР визнав можливим створення секретаріату Одеси «як особливої повноважної цивільної влади».

10 січня 1918 р. за наказом владних структур УНР почалася демобілізація частин «російської армії» в Одесі, були розігнані частини, що були більшовизовані та перебували у конфліктних відносинах з українською владою у місті. Поряд із міською думою планувалося створити колегіальний комісаріат (секретаріат) як повноважний цивільний орган влади, котрий буде підпорядковуватися безпосередньо уряду. Уже 11 січня 1918 р. було ухвалено рішення про створення Тимчасового колегіального міського комісаріату з 10 осіб, як єдиного повноважного органу влади в місті Одеса та Одеському градоначальстві.

На початку січня 1918 р. в Одесі з'являються власні «одеські» гроші: «Задано виготовлення одеських бонів, 10 вересня 1918 року: 5-ти і 10-ти рублевки вийдуть позже декількох днів», «11 січня було вже надруковано грошових знаків на 2 000 000 рублів, при

цьому велика частина з них вийшла в обіг. Міська управа виділила для грошового утримання військових 1 300 000 рублів» [5].

Принципова згода Центральної Ради щодо перетворення Одеси на вільне місто створювало своєрідну управлінську модель, а частина політичних діячів пропонувало дочекатися скликання Установчих зборів. Одеська міська управа приступила до підготовки виборів до самоуправління «вільним містом». В. о. міського голови повідомив, що УЦР 18 грудня 1917 р. ухвалила рішення про заснування Особливої Одеської виборчої округи. У політичних колах відбувалися пошуки платформи для формування державної управлінської інституції.

Але, на II з'їзді Румчерода, що проходив в Одесі у грудні 1917 р., блок більшовиків, лівих есерів і їм співчуваючих склав більшість. Більшовики знайшли важливі важелі влади - у виконкомі Румчероду більше половини місць зайняли більшовики, головою виконкому був обраний більшовик В. Юдовський. Цей з'їзд висловився проти влади Центральної Ради в Одесі, підтримавши московський радянський уряд. На заводі «РОПИТ», на таємній конференції представників фабрично-заводських комітетів, більшовиків, лівих есерів, максималістів, анархістів був створений Ревком - «комітет 15-ти», що поставив своїм завданням захоплення влади. Для підготовки повстання в Одесу прибули «фахівці» - більшовицькі агенти з Петрограду, а з Севастополя (де більшовики вже захопили владу) моряки Чорноморського флоту що передали одеським червоногвардійцям 2 тисячі гвинтівок.

Одеська Рада робітничих депутатів, де був сильним вплив меншовиків та есерів, виступила проти Ревкому більшовиків, назвавши його створення «ударом в спину Радам». Виконком Одеської Ради робітничих депутатів прагнув змістити більшовицьке керівництво Червоної гвардією, розформувати червоногвардійські загони та не допустити повалення коаліційних структур Центральної Ради в Одесі. На 14 січня 1918 р. були призначені вибори нового Виконкому Ради, яке тоді не відбулися через початок більшовицького повстання у місті. 13 січня більшовики почали повстання в Одесі, на боці більшовиків виступило 2 тис. матросів, 1 тис. большевізованих солдатів. Частини УНР мали в Одесі 2 тис. надійних бійців, інші військові частини оголосили про свій нейтралітет. У перший день повстання

більшовикам вдалося захопити телеграф, пошту, вокзал, банку, штаб округу.

Гайдамацькі частини не були роззброєні більшовиками, їх командування пред'явило ультиматум повстанцям: негайно звільнити штаб округу та інші об'єкти, передати владу в місті коаліційному управлінню за участю представників Центральної Ради. 15 січня, після того, як більшовики не прийняли ультиматум, розпочався наступ частин УНР, що захопили вокзал, штаб округу, центральну частину міста. 16 січня крейсер «Ростислав» та захоплений більшовиками бронепоезд почали артилерійський обстріл гайдамаків, більшовики відбивають вокзал, штаб округу, оточують гайдамаків, полонивши командира гайдамацької дивізії. Лідери гайдамаків пішли на підписання перемир'я і на виведення військ УНР з Одеси. Кількість жертв вуличних боїв сягало 200 осіб. З 18 січня по 13 березня 1918 р. Одеса опинилася під владою більшовиків, що проголосили «Одеську республіку» у складі радянської Росії.

6 березня 1918 р., згідно з Законом «Про адміністративно-територіальний поділ України», що був ухвалений Українською Центральною Радою, Одеса стала земським адміністративним землі Української Народної Республіки» (до землі мала увійти місто Одеса з околицею і з територією до Дністровського лиману). 13 березня 1918 р., після боїв на підступах до міста, Одеса була знову приєднана до УНР. В другий раз Одеса перебуває у складі УНР та Української держави більш ніж дев'ять місяців. Окружним комісаром Херсонщини знову став С.Коморний (до червня 1918 р), комісаром Одеси - І.Липа. Одеський Раді, що зберіглася до липня 1918 р. під керівництвом меншовиків та есерів, заборонялося втручатися в діяльність державних установ або підняти їх.

3 травня 1918 р., після повалення Центральної Ради та утвердження Української держави гетьмана П.Скоропадського, на Одещині формується нова українська влада. Херсонська губернія поділялася на повіти, якими управляли старости, а Одеса виділялася з Херсонської губернії як окрема адміністративна одиниця - градоначальство. 28 травня 1918 р. Влада в Одесі перейшла до рук міського отамана (градоначальника) генерала В.Мустафіна та міського голови генерала О. Саннікова.

Влада дозволила Одеському відділенню Державного банку гарантувати випуск міським Одеським самоврядуванням розмінних бон на 25 млн. руб., поряд з розумінням квитками стали друкуватися і входити в оборот «Розмінні марки міста Одеси» (у березні - квітні з'явилися марки в 15, 20, 50 копійок, виконані за малюнками відомого українського художника А. Ждахи). 11 грудня 1918 генерал армії гетьмана Скоропадського Біскупський в присутності кількох членів Одеської міської думи підписав угоду з частинами УНР про здачу Одеси. Одеса повинна була перейти під владу Директорії, добровольці взяли на себе зобов'язання залишити територію міста. Влада українського гетьманського уряду існувала в Одесі до 12 грудня 1918 р., коли в Одесу увійшли республіканські війська армії УНР, після цього ще шість діб в Одесі існувала влада Директорії УНР.

17 грудня 1918 р. в Одесу, прибули транспорти з десантом французької дивізії, в той же день офіцерський білогвардійський загін, польські легіонери, за підтримки французьких інструкторів (бл. 2 тис. бійців), напали на український гарнізон Одеси. Два дні в місті точилися вуличні бої, в яких загинуло близько 140 осіб. 18 грудня французьке командування ультимативно зажадало у Директорії виведення військ УНР з Одеси. Побоюючись війни з блоком Антанта Генеральний отаман військ УНР С. Петлюра наказав вивести війська з Одеси. З цього часу Одеса знаходилася під владою військового керівництва французького командування та місцевих білогвардійців (грудень 1918 – квітень 1919); входила до складу Української соціалістичної радянської республіки (квітень-серпень 1919 р.), знаходилася під контролем Збройних сил Півдня Росії – російських білогвардійців (серпень 1919 – лютий 1920 р.) [6].

5 лютого 1920 р. білогвардійці передали владу в Одесі генералу Української Галицької Армії (УГА) В. Сокирі-Яхонтову та штабу бригади українців -галичанам (генерал Сокира-Яхонтов, отаман Оробко, контр-адмірал Остроградський). Українські частини займають урядові та стратегічні пункти Одеси, вивішують на фасадах національні українські прапори. Війська УГА захищають склади та важливі об'єкти міста від мародерів, бандитів. Але 8 лютого 1920 р., за угодою з представниками Червоної Армії, Одеса була здана галичанами без бою. Під час українських визвольних змагань 1917-1920 рр. в Одесі близько року діяла українська влада.

В роки української революції з надзвичайною силою розкрилися творчі сили, свободолюбство, національний дух одеситів. Одеські історики пишуть, що Одеса: «...попри свій провінційний статус та імідж «неукраїнського міста», у багатьох аспектах революційних змін не лише не поступалася іншим регіонам, але й випереджала їх, зокрема й Київ», що роль Одеси в українській революції 1917-1920 рр.: «...є всі підстави скоригувати з урахуванням образу одного з головних осередків українського національного руху, «південної столиці Української революції» [7, с. 531]. Ідея єдності і соборності українських земель, так само, ідеї незалежності й державного суверенітету, централізованої влади, стали головним змістом державницької ідеології. Українська революція 1917-1920 рр. зробила реальною мрію багатьох поколінь мешканців Півдня України про об'єднання в єдину соборну державу.

Література:

1. Виступ Президента України з нагоди Дня Соборності України та 100-річчя проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР <https://www.president.gov.ua/.../vistup-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-sobornosti..>
2. Інформаційні матеріали до 100-річчя проголошення Акта Злуки Український Інститут національної пам'яті www.memory.gov.ua/.../informatsiini-materiali-do-100-richchya-progoloshennya-akt..
3. Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття – К., 2013. – 143
4. Вінцовський Т. С. Проголошення УНР та питання про владу в Одесі / Т. С. Вінцовський // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 15. С. 217-221;
5. Одесская почта. - Одесса, 1918, 8, 10, 11 января
6. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914—1920. - Одесса, «Оптимум». 2008. – 336 стр.; Савченко В. Вольная Одесса - Одесская республика - Юго-Западный край. Харьков, «Фоліо», 2013. - 288 ст.
7. Вінцовський Т., Музичко О., Хмарський В., Мисечко А., Гончарук Т. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. Одеса: ТЕС, 2011. – 586 с.